

Orhun Yazıtlarındaki *içik-* Üzerine

Mustafa Öner

Özet: Orhun Yazıtlarında geçen *içik-* “bağımlı olmak; iltihak etmek; iltica etmek” fiili, metnin genel siyasî ve askerî söylemi bakımından büyük önem taşımaktadır. İsimden fiil yapımı eki -k/-k ile türeyen bu fiilin yapısı (*iç* > *içik-*) aynı dönemde kullanılan *açık-* “aç olmak”; *birik-* “bir olmak”; *tağık-* “dağa çıkmak, dağa kaçmak” *taşık-* “dışarı çıkmak” gibi fiillerle biçim olarak denktir.

Anahtar Sözcükler: Orhun Türkçesi, *içik-* “bağımlı olmak”, Türkçe köken bilgisi.

On the *içik-* in Orkhon Inscriptions

Abstract: The verb *içik-* “to submit, enter, capitulate; to submit to a foreign ruler” which was cited in Orkhon Inscriptions, has a great importance in terms of general political and military declaration. As a denominal verb, *içik-* (*iç* > *içik-*) is morphologically equal with verbs such as *açık-*, *birik-*, *tağık-*, *taşık-*.

Key Words: Orkhon Turkic, *içik-* “to submit, enter, capitulate; to submit to a foreign ruler”, Turkic etymology

1. Orhun bölgesindeki Göktürk yazıtlarında 13 kez geçen *içik-* “bağımlı olmak; iltihak etmek; iltica etmek” (ORKUN-SÖZLÜK) fiili, düşman egemenliği konusunda çok uyarıcı bir söylemi olan bu yazıtların söz varlığında büyük bir önem taşımaktadır. Üç büyük yazıtın genel konu olarak dile getirdiği esaret döneminde, Türk devlet egemenliğinin kalmadığı ve Tabgaç egemenliği altına girildiği sık sık bu *içik-* fiili ile anlatılmıştır. Bu yazıda *içik-* fiilinin bu söylem içindeki kullanımına, anlam yapısına ve dolayısıyla köken bilgisine değinmek istiyoruz.

2. Bu *içik-* fiili Orhun yazıtlarında şu cümlelerde geçer:

◆ yağı bolup itinü yaratunu umaduk yana **içikmiş** (KT D 10; BK D 9) ◆
kara türgiş bodun kop **içikdi** (KT D 38) ◆ **içikigme içikdi** bodun boltı (BK D
37) ◆ kanın kodup tabgaçka yana **içikdi** (T 2) ◆ kaniñın kodup **içikdiñ** (T 3) ◆
içikdük için teñri ölütmüş erinç (T 3) ◆ kağanka kırkız bodunı **içikdi** yükünti
(T 28) ◆ elteriş kağanka **içi<kiñ>** (Ç 1) ◆ yana **içik** ölmeçi yitmeçi sen tidim

yiçe işig küçüg birgil tidim (ŞU D 5) ◆ sñarı bodun **içikdi** sñarı b[odun ....]a kirti (ŞU D 6-7) ◆ anta bodun **içik[di]** (ŞU G 10) ◆ [...] **içik[medi]** (ŞU B 5) ◆ kıriya on oğka kirti anta [**içik**]**di** (Ta G 3-4) ◆ anta [**içik**]**di** [...] [ö]lt[i] (Ta G 4).

Aynı *içik-* fiilinin *faktitif* (oldurgan) biçimi de metinlerde vardır:

içger- “itaat altına almak, bağımlı kılmak, kendi siyasal oluşumuna dahil etmek, ilhak etmek”.

◆ arkış ıdmaz tiyin süledim k[...]t **içgertim** (BK D 25) ◆ az [b]o[dunuğ alt]ım [...] **içgertim** (BK D 26) ◆ **içgerip** yana yorıdım (ŞU K 7) ◆ basmıl yağıdıp ebimrü bardı anı [**iç**]**germedim** (ŞU G 4) ◆ türk bodunuğ anta **içgertim** (Ta D 8) ◆ [...] **içgerip** igdir böl[ük ...] (Ta G 3).

Bu *içger-* fiilinin yazıtlarda yaygın olan siyasal anlamının yanı sıra Eski Türkçe devrinde gündelik hayatta da kullanıldığı anlaşılmaktadır: *kız bərişip kelin içgerip* (TT VI 311) “karşılıklı olarak kız verip gelin alıp” (bk. EDPT 25).

Nitekim *içik-* fiilinin *içik-* > *içikin-* > *içgin-* dönüşlü gövdesine de rastlamaktayız:

içg(i)n- “bağımlı olmak”

◆ karlıkuğ **içgintükin** sançdı (KÇ 20) ◆ karlık anın turup [...] **içg(i)nti** (KÇ 21)”

Böylesi *içgin-* ve *içger-* gibi gövdeleri bulunan *içik-* esas fiili, Eski Türkçe ile ilgili başlıca sözlük yayınlarında şu şekilde verilmiştir:

Drevnetyurkskiy slovar’: *içik-* “1. İtaat etmek, boyun eğmek // Harfen: “içe gitmek” 2. Teslim olmak, pes etmek. (DTS, 201).

G. Clauson: *içik-* “Bir düşmana veya yabancı bir hükümdara teslim olmak, boyun eğmek” (EDPT, 25).

3. Söz konusu ettiğimiz *içik-* biçiminin yapısı dolayısıyla yöneldiğimiz, isimden fiil yapma eki *-k / -k* ile Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı metinlerinde hep olma bildiren (*intransitif*) anlamda bazı fiiller türemiş olduğunu biliyoruz:

açık- “aç olmak”, *birik-* “bir olmak”,
çavık- “ünlenmek, tanınmak”, *kinik-* “geç kalmak”
muñuk- “sıkıntılanmak” *tağık-* “dağa çıkmak, dağa kaçmak”
tariğ- “daralmak”, *taşık-* “dışarı çıkmak”,
yağık- “düşman olmak” *yazık-* “yaz olmak”

(bk. ALYILMAZ, 386-388; ÖNER, 65-67).

Bizim söz konusu ettiğimiz *içik-* fiilinin de aynı ekle oluştuğu, Göktürk filolojisinin daha başlangıç döneminde V. Thomsen tarafından belirlenmiştir ve bu alanın sonraki uzmanları da aynı görüşü paylaşmıştır (THOMSEN, 59/36; KONONOV, §188; EDPT, 25; ERDAL, 495).

Buradaki isimden fiil yapma ekinin dil tarihi içinde kalıplaştığı ve üretkenliğini yitirdiği görülüyor. Nitekim genel olarak isimden fiil yapımının böyle ekli biçimden uzaklaşıp analitik bir yapıya doğru yöneldiğini ve ekler yerine yardımcı fiil kullanımının daha da arttığını belirliyoruz (bk. ÖNER-2006). Nitekim buna bağlı bir olgu da *içik-* fiilinin XI. yüzyıldan sonra artık kullanımdan düşmüş olmasıdır (krş. CLAUSON, 25).

4. Söz konusu ettiğimiz fiilin kökeni olan *iç* ismi ise Göktürk metinlerinde şu anlamlarda kullanılmaktadır:

iç: 1. iç, dahil, derun. 2. astar. 3. edatlık anlam: içi, arası. (DTS, 201).

Bu ismin bir türevi olan *iç-re > içreki* sıfatı metinlerde “içteki, içindeki; özel, saraya mensup” anlamıyla geçmektedir (TEKİN-2000, 244).

Bu yükselmiş anlam tabakasını gösteren en iyi örnek şu cümlede görülmektedir:

◆ tabğaç kağanda bedizçi kelürtüm, bedizettim. meniñ sabımın simadı. tabğaç kağaniñ içreki bedizçig itı (KT G 12).

ET. *içreki* terimi Eski Bulgar Türkçesi *içirgü* “saraya ait” unvanıyla birleştirilmiştir (User, 560). Eski Türklerdeki ikili egemenlik düzenini yansıtan *iç buyruk* “kağan karargâhındaki buyruk” ve Oğuzlardaki *İç Oğuz-Dış Oğuz* adlandırmaları *içik-* fiilinin dayandığı *iç* “merkezî; saraya mensup” kökenine ait siyasî anlama işaret etmektedir.

Böylece *içik-* fiilinin kökeni olan *iç* kavramını anlam bilgisi bakımından, “saray”, “iktidar” ve “devlet” gibi soyut (*metaphor*) anlamlarında da görmüş oluyoruz.

5. Göktürkçe metinlerde bu *iç* kavramın zıt anlamlısı (*antonim*) olan *taş* “dış” sözünden **taşık-** 1. Dışarı açılmak; 2. Dışarı çıkmak; 3. Sefere çıkmak (DTS, 540) türevi de vardır:

◆ amğa korğan kışlap yazıña oğuzğaru sü **taşıkımız** (KT K 8) ◆ ilki sü **taş[ık]mış** erti (BK D 32) ◆ türgiş kağanı **taşıkmış** tidi on oğ bodunu kalısız **taşıkmış** (T 30) ◆ kağan sü **taşıkdi** on oğ süsi kalısız **taşıkdi** tir (T 33) ◆ siz **taşıkıñ** çigig taşığırñ timiş men **taşıkaym** timiş kür budıklı ıda kabışalım timiş (ŞU D 10-11)

Bu *taşık-* fiilinin kökü olan “*taş*” isminin “*iç*” kavramıyla tam bir zıtlık (*antonim*) anlamıyla kullanıldığı da göze çarpıyor:

◆ ıda **taşda** kalmışşı kubarıp yeti yüz boltı (T 4) ◆ öz içi **taşın** tutmuş teg biz (T 13) ◆ içre ben bulğayın **taşdıntan**...[] temiş (ŞU G 4) ◆ **taşdıntan** üç karluk üç ıduğ [...] t²wr²... [öt]ük(e)nte ben [...] anta t[okıdım] (ŞU G 4-5) ◆ için **taşın** adınçığ bediz urturtum (KT G 12; BK K 14)

Yine *taş* isminin zarf şekli olan *taşra* da şu örnekte bizim aradığımız politik anlamıyla kullanılmış gibidir:

◆ kağım kağan yiti yigirmi erin taşıkmiş. taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıkdağı tağıkmiş tağdağı inmiş (KT D 11-12; BK D 10-11).

Ayrıca *taşık-* fiiliyle yakın anlamda kullanılan buradaki *tağık-* “dağa çıkmak” fiiline de dikkat çekelim. Tarih boyunca devlet egemenliğinin düz alanlarda daha rahat sağlandığını vurgulamak gerekir. Dağlara çekilen (*tağıkmiş*) unsurların bilinçli olarak bu alanları mücadele alanı yaptığı anlaşılıyor. Tabgaç egemenliğindeki Türkler de “dışarı yürüyerek” merkezden, yabancı egemenliğinden kurtulup bağımsızlaşmış (*taşıkmiş*) hale gelmiştir.

6. Burada tartıştığımız *içik-* sözünün köken incelemesinden çıkan sonuçlar şöyle sıralanabilir:

Göktürk metinlerinde görülen *içik-* fiili, *iç* isminden türeyen olma (*intransitif*) anlamlı bir fiildir. Yine olma anlamı taşıyan *-k/-k* ekiyle başka fiilerin de olma anlamı bildirmesi V. Thomsen’den beri bilinen bu etimolojiyi desteklemektedir (bk. *açık-* “aç olmak”, *birik-* “bir olmak”, *çavık-* “ünlenmek, tanınmak”, *édik-* “iyi olmak”, *kinik-* “geç kalmak”, *muñuk-* “sıkıntılanmak”, *tağık-* “dağa çıkmak, dağa kaçmak”, *tarık-* “daralmak”, *taşık-* “dışarı çıkmak”...)

Söz konusu *içik-* fiilinin kökeni olan *iç* ismi bilinen ve bugünkü Türk yazı dillerinde de var olan anlamının yanı sıra, henüz Göktürk devrinde bile “saray, merkez” anlamlarıyla “otorite, iktidar” kavramına genişlemiştir. Bu isimdeki kavramdan da yararlanarak *içik-* fiilini “kendi özgürlüğünü düşmana vererek teslim olmak” biçiminde anlayabiliriz.

Kül Tigin anıtındaki ibret verici şu nefis ifadelerde, bu “otoriteye boyun eğmek” anlamı açıkça görülüyor:

“kağanlığ bodun ertim, kağanım kanı, ne kağanka işig küçüg birür men tir ermiş. ança tip tabgaç kağanka yağı bolmuş. yağı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş.”(KT D 9-10)

Böylece *içik-* fiilindeki “iç olmak” anlamı, “Tabgaç’ın içi olmak”, yani “Tabgaç’ın otoritesi altına girmek, düşmanın iktidarına boyun eğmek” diye anlaşılır.

Göktürk metinlerinde aynı morfoloji ile kurulan *taşık*- “dışarı çıkmak” fiili de *ıç* sözünün zıt anlamlısı (*antonim*) olan *taş* “dış” sözüne dayanırken, metinlerin söylemi içinde “özgürlüğünü kazanmak, düşmanın otoritesinden, ‘ıç’inden, yani düşmanın iktidarından kurtulmak” diye anlaşılabilir.

Kaynaklar:

- ABDULLİN İ.A., VAHİTOVA S.B., GAZİZOVA F.M., GAYNANOVA L.R., GANİYEV F.E., MÖHEMMEDİYEV M. G., HANBİKOVA Ş.S., EHMETİYANOV R.G., AHUNCANOV G.H., MİNGULOVA R.R. *Tatar tēlēññ añlatmalı süzlēğē* I:1977, II:1979, III:1981, Kazan.
- ALYILMAZ, C. (2004) *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*. Ankara:”Kurmay”.
- BK BİLGE KAGAN YAZITI.
- CLAUSON, G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: “Oxford University Press”.
- Ç ÇOYR YAZITI.
- DLT (1972) *Divanü Lugat-it-Türk Dizini*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 368”.
- DTS ‘Drevnetyurkskih slovar’ (1969) V. M. NADELYAEV (vd.) Leningrad: “NAUK”.
- ERDAL M. (1991) *Old Turkic Word Formation, A functional approach to the lexicon*, vol.2, Wiesbaden.
- KARAAĞAÇ, G. (2002) *Dil, Tarih ve İnsan*. Ankara: “Akçağ”.
- KÇ KÜL İÇ ÇOR YAZITI.
- KONONOV, A.N. (1980) *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv*, Leningrad “Nauka”.
- KT KÜL TİGİN YAZITI.
- ORKUN, H. N. (1988) *Eski Türk Yazıtları*. Ankara.
- ÖNER, M. (2006) Türkçede İsimden Fiil Yapımı Üzerine Notlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. Cilt 3, Sayı 1, Mak.7, 60-76. (<http://mtad.humanity.ankara.edu.tr>)
- RÄSÄNEN, M. (1957) *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki.
- ŞU ŞİNE USU YAZITI.
- T TONYUKUK YAZITI.
- TA TARYAT YAZITI.
- TEKİN, T (1968) *A Grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University, Bloomington.
- TEKİN, T (2000) *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: “Türk Dilleri Araş. Dizisi 9”.
- THOMSEN, V (2002) *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Çev. Vedat Köken) Ankara: “Türk Dil Kurumu Yayınları 815”
- USER, H. Ş. (2007) Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslam Öncesi Türk Unvanları Hakkında Notlar. *Tunca Kortantamer İçin*, İzmir:”Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 6”
- USER, H. Ş. (2009) Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi. Konya: “KÖMEN”.